
Indexace dokumentů a nové vědní obory: na okraj problému

Indexing of documents and new scientific fields: on the margins of the problem

PhDr. Aleš Hrazdil / Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědná fakulta, Ústav bohemistiky a knihovnictví (Silesian University, Faculty of Philosophy and Science in Opava, The Institute of the Czech Language and Library Science), Masarykova třída 343/37, 746 01 Opava

Resumé:

Současný prudký rozvoj věd a vznik nových oborů označujeme jako analyticko-syntetické období. Na pomezí tradičních věd vznikají nové obory s novou terminologií. Velká četnost neologismů vznikajících v této souvislosti klade značné nároky na indexátory. V souvislosti se zaváděním nebo navrhováním nových lexikálních jednotek do řízených slovníků a věcného popisu vzniká nebezpečí synonymie, zejména interlingvistické, kvazisynonymie a homonymie. Proto je nutno termíny pečlivě ověřovat při obsahové analýze, na webových stránkách, v jiných zdrojích tvořených informačními pracovníky a konečně i konzultacemi s odborníky příbuzných oborů.

Klíčová slova: homonymie, indexace, indexátoři, indexační termíny, interdisciplinarita, neologismy, obsahová analýza, řízené slovníky, synonymie, technologie, terminologie, věda

Summary:

The current rapid development of sciences and the emergence of new disciplines are referred to as the analytic-synthetic period. New fields with new terminology are emerging on borders of traditional sciences. The great frequency of neologisms emerging in this context puts considerable demands on the indexers. In connection with introducing or proposing new lexical units into controlled vocabularies and indexing, there is a danger of synonymy, especially interlinguistic synonyms, quasi synonyms, and homonyms. It is therefore necessary to carefully verify the terms in a subject analysis, on a website, in other sources created by information professionals and, finally, consultations with experts in related fields.

Keywords: controlled vocabulary, homonymy, index terms, indexing, indexers, interdisciplinarity, new words, science, subject analysis, synonymy, technologies, terminology

Dávno zapomenuta je éra antiky, kdy byla veškerá věda zahrnuta pod filozofii. Ani se středověkými sedmi svobodnými uměními bychom dnes vůbec nevystačili. Zejména od renesance začíná proces diferenciacce a objevují či oddělují se stále nové nauky. Z dnešního pohledu to byl ale proces celkem pozvolný. V 19. a zejména v nedávno uplynulém 20. století nastává novodobý proces. Od analytického stupně rozvoje poznání, kdy si vědy sebe navzájem nijak „nevšímají“, se ocitáme ve víru analyticko-syntetického stupně, kdy se ukazuje, že tradiční disciplíny nejsou schopny či nechtějí řešit nějaký důležitý problém. Jsme svědky vzniku nových oborů především na pomezí tradičních vědních disciplín. Samozřejmě některé obory se rodí z vědeckého výzkumu a vývoje, jako je tomu např. u nanotechnologie.

Ve 20. století se indexátoři museli vyrovnat se vznikem takových oborů, jako je informatika, informační věda, kybernetika, environmentalistika (nauka o životním prostředí), která se dlouho skrývala pod ekologii, či biotechnologie apod. Stopy po konstituování těchto oborů lze vysledovat v rozříštnosti některých podřazených termínů v některých řízených slovnících i v odborné mluvě. Autor si troufá tvrdit, že nové obory přicházely v „módních vlnách“ jako je kvantová (kvantové), bio-, digitální/číslíkové, e- (elektronické

atd. Mnohé složeniny se v národních věcných autoritách již podařilo sjednotit, např. složeniny s e-, bio-, nebo číslicově-. Najít lze třeba eko-průmysl pro environmentálně orientovaný průmysl, ekologickou genetiku pro environmentální genetiku, environmentálně vhodné technologie pro ekologicky šetrné technologie. Jiným příkladem snad může být digitální poezie vs. počítačové umění. Někdy i neoborník pozná, že jsou nedůvodně spojována nesourodá pojmenování a že módní metafory jsou ve svém kontextu neoprávněně zaměňovány (kvantová psychologie).

V současnosti nejsme tohoto prudkého rozvoje nových vědních disciplín rozhodně ušetřeni. Analyticko-syntetický rozvoj věd pokračuje, vydělují se nové disciplíny, ale zároveň se různé disciplíny slučují a ovlivňují – zřetelně dochází k jejich syntéze. Vznikají, jak již bylo řečeno, stále nová a nová vědní odvětví a disciplíny, které se blízkostí původních věd navzájem obohacují a vyvíjejí. Používáme pojmy interdisciplinární, multidisciplinární a transdisciplinární vědy (Dlouhá, Moldan, 2007). Interdisciplinarita harmonizuje a prohlubuje vazby mezi obory a koordinuje je v nový celek. Nová věda vzniká na rozhraní dvou či několika oborů, většinou na pomezí již tradičních disciplín (biofyzika, biochemie, neuroetika, sociologie sportu...). Multidisciplinarita také čerpá ze spolupráce oborů, ale ty se neslučují, předmět je zkoumán z více hledisek (environmentalistika, informační věda, vědy o Zemi...). Transdisciplinarita integruje více oborů, které se mohou překrývat, evidentně se smazávají jejich hranice (kognitivní věda, teorie všeho, mediamatika, ale také psychoterapie...). Názvy nových disciplín a technologií sice často ukazují, z jakých oblastí vědy vznikly, ale i tak neoborník může těžko tušit, čím se vlastně zabývají (např. biomechatronika, optická koherentní tomografie). Pochopit, co je předmětem nového oboru, technologie, je pro indexátora daleko větší problém, daleko důležitější, než rozlišení mezi předponami disciplinarity, protože v řízených slovnících se většinou neodkazuje na sémantické vztahy k původním „mateřským“ oborům a vědám. Např. zjištění, že nový termín *traducianismus* je určitá církevní nauka vysvětlená ve slovnících, je pro zavedení termínu a jeho vysvětlení zcela dostačující. Biofyzika je již etablovaný obor a lze jej přijmout mezi termíny vhodné pro indexaci, aniž indexátora musí nutně zajímat tvrzení, že vznikla na pomezí biologie a fyziky nebo že jde o interdisciplinární obor obsahující prvky matematiky, fyziky, biologie a chemie. Informačního pracovníka tedy nemusí trápit ani to, že tyto pojmy pro styk věd jsou považovány za nejednoznačně definované, ba zaměnitelné. Možná bychom vystačili s nepřesným označením mezioborové disciplíny, nebo dokonce polydisciplinární obory.

Posledními dvěma termíny jsme se dostali (dle názoru autora článku) právě na tenký led pro každého, kdo provádí indexaci. Nejen pro každou novou vědu, obor, ale i pro nový jev, předmět, ať už tradiční, ale především pro nově konstituované vědy, může existovat více termínů, jež znamenají totéž nebo jen přibližně totéž, ale stejný pojem může mít cizojazyčný (zpravidla anglický či latinsko-řecký) název a název v českém nebo jiném jazyce. Je zde tedy velké nebezpečí synonymie, kvazisynonymie a interlingvistické synonymie. Je velmi těžké, aby laik se tohoto nebezpečí vždy vyvaroval.

Jistě, problematika překrotného vzniku nových disciplín, nových pojmů a jejich názvů není pouze záležitostí pořádacích systémů založených na přirozeném jazyku, ale dotýká se stejně naléhavě knihovnicko-bibliografických klasifikací. Vrátime-li se do minulého století, stačí si vzpomenout na bolestivou absenci některých třídníků, které bylo nutno nahrazovat několika hlavními znaky nebo složenými znaky. Jaká úleva po zavedení např. třídníků MDT 004 (Věda o počítačích), 007 (Kybernetika), 502 (Životní prostředí) či třeba 60 (Biotechnologie). To je ale zcela odlišné téma, otázka expanzivních notací hierarchických systémů. Zůstaňme na bázi přirozených jazyků a řízených slovníků a jejich lexikálních jednotek (resp. slovníku věcných autorit).

S čím se tedy musí vyrovnávat indexátoři, především ti s univerzálním humanitním vzděláním? Jak bylo naznačeno výše, můžeme nechtěně zavést do řízeného slovníku

lexikálních jednotek synonyma (právo elektronických komunikací vs. telekomunikační právo), častěji je zde nebezpečí interlingvistických synonym (environmentalistika vs. environmentální věda vs. nauka o životním prostředí; digitální technika, číslicová technika), kvazisynonym (agroekologie vs. permakultura, kinantropologie vs. antropomorfika). Nebezpečná je jen zdánlivá synonymie typu psychopatologie a patopsychologie, nebo sociobiologie a biosociologie, byť zde i odborníci nejsou ve shodě. Ani homonymie není výjimkou (digitální obrazy – výpočetní technika vs. výtvarné umění). Obtížné je také určit sémantické (paradigmatické) vztahy mezi termíny, i když je to velmi žádoucí (je neuroetika odvětvím bioetiky, nebo jde o příbuzný termín k bioetice?).

Kromě těchto jevů autor považuje za nebezpečnou aktivitu některých autorů (zejména v popularizační sféře), jejich svévolné vymýšlení neologismů, nových „neotřelých“ termínů pro pojmy, které již název mají. Jde o snahu pisatele zaujmout, odlišit se, být originální, provokovat. Tento jev není častý, ale je nebezpečný (šestinožci vs. správně šestinožci = hexapoda, neodidagmata jako název pedagogického časopisu). Samozřejmě tato problematika se netýká pouze názvů nových oborů, avšak i již tradičních věd, jejich metod a jednotlivých předmětů – odborných termínů.

Indexátor v univerzální knihovně by měl (podle úzu vyplývajícího z doporučení učebnic a standardů) dát přednost českému termínu před cizím, je-li český termín alespoň stejně frekventovaný. Nové názvy věd a jim podřazených termínů se však v informačních zdrojích objevují zpravidla nejdříve v cizích jazycích, zejména angličtině. Informační pracovník by měl „vytušit“, zda se ustaví český ekvivalentní termín, nebo zda zůstane jen původní. Jeden již starší případ: *fuzzy sets* byly indexátory vědecké knihovny v Ostravě přeloženy jako *mlhavé množiny*; jejich radost, že překládali správně, ale trvala jen „přes pár českých titulů“, pak zvítězily *fuzzy množiny*.

Jak se tedy s častým objevováním novotvarů v důsledku prudkého rozvoje vědy a jejich disciplín vyrovnat? Snad autor správně vyvozuje z praktických zkušeností. Pokud se setkáme s naprosto neznámým termínem, a zejména oborem, je nutno věnovat se ještě podrobněji všem neopomenutelným položkám obsahové analýzy. Kromě pečlivého čtení úvodu (autor sám někdy upozorní na synonyma) atd. lze doporučit i zkoumání seznamu literatury a významných slov uvedených v názvech.

Samozřejmě je nutno hledat termíny ve webových vyhledávacích, kde indexátor může pochopitelně shledat, že termín je již zavedený a problém spočíval jen ve vlastní neznalosti. Jestliže tomu tak není, stanoví si obvykle informační instituce počet (a někdy i posloupnost) „nezávislých (webových) stran“, kde se nový termín musí vyskytnout. Nezávislými stranami je míněno to, že podle četnosti výskytu při hledání prostřednictvím Google někdy patří např. první webová strana autorovi termínu, další strana katedře, na níž působí, následující diplomantovi, jemuž vedl závěrečnou práci, ještě další anonci na knihu, kterou autor termínu napsal. Jak vidno, musí být indexátor vskutku pozorný. Pokud nalezne více různých termínů se stejným nebo podobným významem, pak by mělo zvítězit slovo či sousloví frekventovanější.

Pomoc lze nalézt i v katalozích odborných knihoven příbuzných oborů, resp. jejich řízených slovnících – tj. v autoritách a termínech. Pracovníkům katalogizujícím knihy mohou pomoci i hesla či klíčová slova (indexační termíny) přidělovaná v analytickém popisu, protože odborné časopisy mívají (jak známo) před knihami náskok.

Také by měla být užitečná konzultace s odborníkem v oboru, pokud lze odhadnout onen obor. Autor tento zdroj uvádí jako poslední, protože málokterý odborník je bohužel natolik poučen o potřebách řízených slovníků, kdy je třeba zorientovat se v jazykových asymetriích a paradigmatických vztazích (zejména jde o hierarchii a vztah disciplína a její objekt), aby byla jeho rada zcela použitelná.

Když se nám podaří zjistit výskyt a obsah termínu a ujistit se o jeho platnosti, je zřejmě dobré vyplnit tzv. poznámku k termínu, poznámku o rozsahu. Samozřejmě jde o případ,

že navrhujeme nebo zavádíme nový termín do řízeného slovníku. Neboť pouze výklad takového termínu zajistí, že při dalším výskytu nového slova opět nebudeme tápat a že můžeme pomocí poznámky obsah pojmů porovnat. Zainteresovaní pracovníci také vědí, co s termínem, jímž si vůbec jisti nejsou. Ten uvedeme do pole pro neověřené termíny (volná, slovní indexace). Tam počká, zda bude někdy přemístěn mezi „privilegované“ lexikální jednotky, odkázán jako nepreferovaný na ekvivalentní termín, nebo upadne žel ve věčné zapomnění.

DLOUHÁ, Jana, Bedřich MOLDAN. Inter-, multi-, trans-disciplinarita – vymezení pojmů [online]. *Envigogika*. 2007, roč. 2, č. 2 [cit. 2019-01-30]. ISSN 1802-3061. Dostupné z: <https://envigogika.cuni.cz/index.php/Envigogika/article/view/113/121>.

HRAZDIL, Aleš. Indexace dokumentů a nové vědní obory: na okraj problému. *Knihovna: knihovnická revue*, 2019, **30**(1), 93–96, ISSN 1801-3252.